

Urartu Krallığı'nda Harem

Rafet Çavuşoğlu – Bilcan Gökce – Kenan Işık

Keywords: Harem, Eunuch, Urartian, Women, Palace

Anahtar Kelimeler: Harem, Haremağası, Urartular, Kadın, Saray

Bu makalede, yazılı kaynaklar, arkeolojik buluntular ve görsel sanatlar ışığında Urartu krallığında harem anlayışı ve organizasyonu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Urartulularda harem konusu işlenirken bazı noktalara açıklık getirebilmek amacıyla Assur ve Pers krallıklarına ait haremlere de değinilmiştir.

Harem geleneğinin, Demir Çağı'nda, Yakındoğu'nun güçlü krallıklarından olan Assur krallığında var olduğunu dönemin yazılı kaynakları, görsel sanatları ve arkeolojik buluntularından anlamaktayız. Yeni Assur sarayları *babanu* ve *bitanu* olmak üzere iki ana bölümden oluşur. Bunlara ek olarak sarayın üçüncü bir bölümünü de harem oluşturduğu bilinmektedir. *Babanu*'daki en yüksek görevli, “*rab ša reši*” denen haremağasıydı ve taht odasında huzura çıkacakları krala takdim ederdi. *Bitanu*'nun başı da bir haremağası olan “*ša muhi bitani*” ya da “*rab ekalli*” (başmabeyinci) idi. En yüksek görevli “*ša reši*” denen haremağasına harem sorumluluğu bırakılmıştır (Wilson 1972: 44). Bazı Assur yazıtlarında saraydaki haremağalarının görevleri dışına çıktıkları durumlarda cezalandırıldıkları da bilinmektedir. Assur krallarından III. Tukulti-apil-ešarra (MÖ 745-727) dönemine ait bir yazıt bu konuya netlik getirmektedir:

...Saray haremağaları (*ša-re-šarranu*) ya da muhafızlar Eğer sarayda bir kadın şarkı söylerse ya da onunla aynı konumda olan birisiyle kavga ederse ve haremağalarından biri bunu durup dinlerse 100 kez dövülecek ve bir kulağı kesilecektir. Üzerinde giysi bulunmayan bir kadın o anda bir muhafıza seslenirse, muhafız dönüp konuşursa, bu durumda muhafız 100 kez dövülecektir. Bir muhafız sarayda bir kadınla konuşmayı denerse kadına

7 adımdan fazla yaklaşamaz. Muhafızlardan biri bu sınırları aşar ve haremağası bunu görür muhafızı cezalandırmazsa bu durumda sarayın önünde bu cezanın sorumluluğunu haremağası almak zorundadır... (Llewellyn-Jones 2002: 36).

Assur görsel sanatları da haremağalarına açıklık getirmektedir. Durşarrukin sarayı kabartmalarında haremağaları ya kral ile birlikte ya da krali tahtın bulunduğu taşıtı taşırlarken betimlenmişlerdir (Albenda 1986: Lev. 45, 47, 48). Kalhu II. Aşşur-nasir-apli sarayının güneydoğu ucunda, Kalhu *ekal maşarti*¹’inde ise sarayın güneybatı kesiminde harem bölümü mevcuttur. Bunların yanı sıra Hadatu sarayının kuzeydoğu ucunda ve daha alçak bir düzeyde, olasılıkla sarayın harem bölümü yer alır. Bu bölümdaki odalar iki küçük avlu çevresinde toplanmıştır. Bunlardan doğudaki, tabanı tuğla döşeli avlunun çevresinde, bir banyo ve bir oturma ya da yatak odasından oluşan dairelere yer verilmiştir (Sevin 1991: 46, 69). Assur yazıtlarından Sin-ahheriba’nın (MÖ 704-681) Babil’e yaptığı seferde birçok değerli malın yanı sıra ülkenin kralının haremını de aldığı bilinmektedir (Luckenbill 1968: 116, 131). Aynı kral Suriye-Filistin’e karşı yaptığı üçüncü seferinde ise Kudüs’den birçok değerli malın yanında haremini de krali şehir Ninive’ye getirmiştir (Luckenbill 1968: 121). Assur yazıtlarında Aşşur-ban-apli’nin (MÖ 668-627) hareminde Hititli, Arami ve Tyranlı birçok müzisyenin varlığından söz edilir (Oded 1979: 689). Bu yazıtlar Mezopotamya’da çevre bölgelere yapılmış olan seferlerden hareme kadın getirme geleneğinin göstergesidir.

Pers dönemi görsel sanatları, yazılı kaynakları ve arkeolojik kalıntıları da haremağaları ve harem konusuna açıklık getirmektedir. Persepolis kabartmalarında toplam altı haremağası figürü betimlenmiştir. Bunlardan en iyi bilineni I. Darius’un (MÖ 522-486) sarayının kapı pervazı üzerine işlenmiştir. Haremağalarının üzerinde ince, zarif uzun bir giysi vardır. Saçları bukleli olan figürlerin yüzü oldukça yumuşak ve sakalsızdır. Boyunlarında takı, alınlarında ise diadem vardır. Bunlar sıklıkla havlu, merhem/parfüm? şişeleri, şemsiye taşırlarken ya da sakallı soylu kişilere eşlik ederken görülürler (Wilber 1989: Lev. 13; Llewellyn-Jones 2002: 25). Ktesias dönemi buluntularında Pers saraylarında yaklaşık 60 haremağasının olduğundan söz edilir. I. Cyrus’un (MÖ 560/59-530) hükümdarlığı döneminde bunların sayıları 100’ü bulmuştur. Persler I. Darius döneminde Babil ve Assur’dan birçok ganimetin yanında sayıları yaklaşık 500’ü bulan hadım edilmiş erkek

1 Yeni Assur Devleti zamanında ortaya çıkmış, başkentlerdeki krallık ordusu ile ilgili kışla-saraylara verilen ad (bkz. Sevin 1991: 175).

çocukları da almıştır. Ester'in kitabında Pers kralı Xerxes'in (MÖ 486-465) özel işleriyle ilgilenen Haman, Bazen, Thara, Boraze, Zonthollha, Abuzaza ve Tharaba adlı yedi haremağasından söz edilir. Bunlardan bazıları hareme girip kraliçe Vashti'yi almakla görevlendirilmiştir. Persler'de kadınlara iyi hizmet eden haremağaları zenginlik, güç ve makamla ödüllendiriliyordu (Llewellyn-Jones 2002: 33, 36, 41). Persepolis sarayı kazılarında kadınların konakladığı alanlara dair izler bulunmuştur. Hazine binasının batısında ve bir caddeyle ayrılmış harem binası Pers kralı Xerxes'in kraliçesi Amestris için yapıldığı önerilmiştir. Harem dairesinin etrafında yer alan altı sıra odanın ise haremağalarına ait olduğu ifade edilmiştir (Schmidt 1953: 255).

Urartu krallığının sosyal ve siyasi yaşamına ilişkin yazılı kaynaklar harem konusunda da bilgiler sunmaktadır. Kimi yazıtlarda, Urartu krallarının yaptıkları yağmalama seferlerinde ele geçirdikleri ganimetlere ait listelerde kadını niteleyen terimler, sayısal değerleri, haremağaları, hadımlık, harem terimi, harem ünitelerinin bulunduğu merkezler ve haremelerde bulunan haremağalarının sayısal değerleri ile ilgili bilgilerden bahsedilmektedir.

Urartu metinlerinde kadın, Sümerce bir ideogram olan “MUNUS”² olarak geçmektedir (CTU II 467). Bu kelimenin yanında özellikle Urartu savaş ganimetleri ve toplu nüfus aktarımları listelerinde, kadını niteleyen başka sözcükler de vardır. Bunlar, “LÜú-e-di-a-ni”³, “MUNUSú-e-di-a-ni”⁴ veya “MUNUSlu-tú”dur⁵. Bu son sözcükleri Melikishvili “kadın” olarak tercüme etmiştir (UKN 480-485). Bunun yanında yazıtlarda sıklıkla geçen “LÜú-e-di-a-ni” için şahsi ev işlerinde çalıştırılan köle kadınlar olduğu önerilmiştir (Hoffman 1978: 65). Yazıtlarda açıkça isimleri verilen kadınların kralın eşi mi, kızı mı, yoksa annesi mi olduğu açık değildir. Bu bağlamda

2 “MUNUS” kelimesinin geçtiği yazıtlar için bkz., HChI no. 7, 127; UKN no. 24, 279, 297, 298; UKN II no. 457; KUKN no. 35, 140, 418, 433, 472-477; CTU I no. A1-2, A3-9, A5-98h, A12-6.

3 “LÜú-e-di-a-ni” kelimesinin geçtiği yazıtlar için bkz., HChI no. 6,7, 18a-18b-19a-19b- 20, 82, 103,103/3-5,108; UKN no. 20,24, 32-33-34- 35-38,128B2,155A,155C,159; Dinçol 1976: no: 1-9, 19-30; Dinçol – Kavaklı 1978: Karahan No: 3, 59 vdd.; KUKN no.31,35, 49-50-51-52-55,174B2,241A, 241C,248; CTU I no. A3-4, A3-9, A5-2A, A5-2B, A5-2C, A5-2D, A5-2E, A5-2F, A5-24, A8-2, A9-3 I, A9-3 II, A9-5.

4 “MUNUSú-e-di-a-ni” kelimesinin geçtiği yazıtlar için bkz., HChI no. 80, 81, 82; UKN no.127, 128B1, 128A4; KUKN no. 173, 174B1, 174A4, 174BI; CTU I no. A8-1.1.s, A8-2Vo, A8-3.I-II.

5 “MUNUSlu-tú” kelimesinin geçtiği yazıtlar için bkz., HChI no. 80, 81,102, 103, 106, 118, 128; UKN no. 127, 128A4, 156, 155, 158, 160, 266, 278; UKN II no. 386, 452; KUKN no. 173, 174A4, 240, 242, 241, 244, 249, 389, 411, 414; CTU I no. A8-1, A8-3, A8-12, A9-1, A9-3, A9-4, A9-6, A10-2, A11-3, A12-1, A12-4

Minua (MÖ 810-786) dönemine ait yazıtta (CTU I no. A 5A-1, 268)⁶ “...^m*Mi-nu-a-ini-e-i* ^{MUNUS}*si-la-a-i-e* ^{MUNUS}*Ta-ri-ri-a-i i-ni* ^{GIŠ}*ul-di* ^{MUNUS}*Ta-ri-ri-a-i-hi-ni-li ti-i-ni...*” = (“...Bu bağ Minua eşi? Tariria’nındır. Adı Taririahinilidir...”)⁷ ibaresi geçmektedir. Burada geçen “*si-la-a*” kelimesi Salvini tarafından “eş” olarak tercüme edilmiştir (CTU I no. 268). König bu kelimeyi “*kız*” olarak tercüme etmekle birlikte aynı kelimenin muhtemelen sadece kadın, kız kardeş, anne veya Şamuramat (Assur kraliçesi) gibi bir saray kadını anlamına gelebileceğini de belirtmiştir (HChI no. 40, dn. 7).

Urartu krallarından Minua (MÖ 810-786), I. Arğişti (MÖ 786-764) ve II. Sarduri (MÖ.764-734) dönemlerinde çevre bölgelere yapılan seferleri içeren yazıtlarda bazı kentlerin yakılıp yıkılmasının yanında, birçok ganimet ile birlikte esir olarak çok sayıda kadın ve kızın da Urartu ülkesine getirildiği belirtilmiştir. Bunlardan İşpuni oğlu Minua’nın hüküm sürdüğü ortak krallık döneminde Mesta⁷, Qua⁸, Saritu ve Nigubu şehirleri ile Barsu⁹ ülkesinin (şehirlerini) şehirlerinden çok sayıda kadın esir alınmıştır. I. Arğişti ise Apuni¹⁰, Artarmu ülkesi, Melia Irmağı’nın havzası altındaki Pileira şehri, Marmua¹¹ ülkesi, Eratele şehri, dağlık Alate¹² bölgesi, Etiuni ve Urme ülkesi gibi yerlerden çok sayıda kadın ve kızı alıp ülkesine getirmiştir. Keza II. Sarduri de Puinia şehri, Urme, Eriha ve Uitiruhi ülkelerinden birçok kadını esir almıştır (Payne 2006: 150, 151, 158, 165, 168, 172, 173, 210, 223). Ayrıca bazı yazıtlardan esir alınan kadınların önemli bir paylaşım unsuru olduğu da anlaşılmaktadır. II. Sarduri’ye ait askeri bir sefer yazıtında (CTU I no. A9-3 V, 429)¹³ “...^{mD}*Sar-du-ri-še a-li-e še-e-ri á-še* ^{MUNUS}*lu-tú* ^{LÜ}*A.SI*^{MEŠ}*-ú-e a-ru-bi...*” = (“...Sarduri der ki: ...Savaşçılara, kendileri için, kadınları geri verdim...”)¹⁴ ibaresi geçmektedir. Yine II. Sarduri’ye ait başka bir yazıtta (CTU no. A 9-1, 417)¹⁴ “...*i-na-ni* ^{MAN}*-e nu-na-bi mi-i a-li* ^{LÜ}*A.SI*^{MEŠ}*-š[e] [pa-ar-tú še-r]i p[a]-a[r]-[tú]...*”

6 Ayrıca bkz., HChI no. 40, UKN no. 111, KUKN no. 137.

7 Urmiye Gölü’nün güneydoğu kıyısında (bkz. Diakonoff – Kashkai 1981: 57).

8 Urmiye Gölü’nün güneyinde, Yukarı Diyala’da bir kasaba (bkz. Diakonoff – Kashkai 1981: 62,67).

9 Urmiye Gölü’nün güneyinde, Yukarı Diyala’da (bkz. Diakonoff – Kashkai 1981: 62).

10 Kars/Kağızman’ın Batısında bir kasaba (bkz. Diakonoff – Kashkai 1981: 2).

11 Yukarı Mezopotamya’da Van Gölü’nün güneybatısında, Malatya yakınlarında, Fırat kıyısında (bkz. Diakonoff – Kashkai 1981: 55).

12 Urmiye Gölü’nün güneyinde (bkz. Diakonoff – Kashkai 1981: 5).

13 Ayrıca bkz., HChI no. 103/15; UKN no. 155 F; KUKN no. 241 F.

14 Ayrıca bkz., HChI no. 102; UKN no. 156 C; KUKN no. 242 C.

= (“...Bu (ganimetler) Krala yeterdi fakat savaşçılar kendi aldıklarını ayrı götürdüler...”) ibaresi geçmektedir. Bu yazıtlardan Urartu krallarının çevre bölgelere yapmış oldukları seferlerden çok sayıda kadını ülkesine getirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca kralların kendileri dışında işgal seferinde kendisiyle olan askerlerine de başta kadın olmak üzere ganimet paylaşımına gittiğini de öğrenmekteyiz.

Urartu yazıtları haremağaları ve hadımlık konusunda da bilgiler sunmaktadır. Bu yazıtlardan, II. Rusa (MÖ 685-645) dönemine ait Toprakkale Sarayı'nda (*Rusahinili*) çıkan bir tablette kralın kendi adıyla kurduğu Toprakkale (*Rusahinili*) sarayında görevli olan kişilerin sayısı ve ünvanları verilmiştir. Tabletten ön yüzündeki Urartuca metinde geçen “III LIM VIII ME LXXX IV LÜŞÁREŞİ^{MEŞ}” ibaresi “3784 haremağası” olarak tercüme edilmiştir. Bunun yanında aynı tabletin arka yüzünde geçen “I ME VIII LÜŞÁREŞİ [É] GAL-i ” cümlesi de “108 sarayın haremağası” olarak çevrilmiştir (UPD no. 12, 39)¹⁵. Burada tabletin ön yüzünde geçen 3784 haremağası ile yine tabletin arka yüzünde geçen 108 sarayın haremağası ibareleri Urartu'nun son dönemlerinde önemli bir merkez olan Toprakkale sarayında harem olduğuna dair güçlü kanıtlardır. Fakat aynı saraya (*Rusahinili*) ait tabletin iki yerinde farklı sayılarla ve aidiyetle haremağası tabirlerinin geçmesi, haremağalarının bir kısmının sarayda farklı krali işlerden sorumlu olabileceğini akla getirmiştir. Keza çağdaşı Assur krallığının saraylarında görevli olan *rab ša reši* ünvanlı baş haremağası, *ša muhhi bitani* ya da *rab ekalli* başmabeyinci denen haremağalarının sarayın farklı işlerinde görev aldıkları ve aynı durumun Pers İmparatorluğu saraylarında da söz konusu olduğu bilinmektedir. Urartu'da, “108 sarayın haremağası” ve “3784 haremağası” diye iki ayrı kategorinin varlığı, Urartu sarayında bu sınıftan tabir edilenlerin ya haremde çalışan haremağaları ya da Assur'da ve Pers'de olduğu gibi sarayda krali işlerde hizmet eden kişiler oldukları sonucuna götürmektedir. Keza Toprakkale Sarayı'nda görevli olanların envanterini veren tablette toplam personel sayısı 5507 olarak gösterilmiştir. Bu sayının 3784 tanesinin haremağası olarak geçmesi bunların harem dışında, tamamı yönetici olmayıp büyük olasılıkla sarayın başka işlerini yürüten kişiler olduğunu gösterir. Aynı tabletin arka yüzünde sarayın 108 haremağası ibaresinde saray haremağası cümlesinin özellikle vurgulanmış olması bunların da haremde sorumlu gerçek haremağaları olduğunun kanıtıdır.

15 Ayrıca bkz., HChI no. 131; UKN no. 286; KUKN no. 412.

Yine içinde haremağasının geçtiği oldukça karışık olaylardan söz eden bir tablet de Karmir-Blur'da (Teişeba URU) bulunmuştur. Bu tablet Urartu'nun son dönemlerinde, adına özellikle tabletlerde rastladığımız Erimena dönemine (MÖ 640-?) tarihlendirilmiştir. Tablette (KUKN no. 520, 394)¹⁶ haremağası şu şekilde geçmektedir: "...V ^mSi-pa-a-ni ^{LÜ}ŞAREŞI ^{LÜ}DUMU ^{URU}Ir-di-ú-ni..." = ("...Sipa'nın Irdiu şehrindeki oğulları olan 5 haremağası..."). Söz konusu yazıtta geçen ve Akadça bir sözcük olan "^{LÜ}ŞAREŞI"¹⁷ "haremağası" (UPD 39) veya "kısırlaştırılmış haremağası" olarak çevrilmiştir (KUKN no. 396).

Bazı Urartu kralların yapmış olduğu seferlerden de hadımlığa dair bilgiler edinmekteyiz. I. Arğişti dönemine ait bir yazıtta (CTU I no. A8-2 Vo, 331)¹⁸: "IV MAN^{MEŞ} ú-e-di-a-du-bi ^mŠá-áš-ki-e-h[i] [^mA]r-da-ra-ki-hi ^mBaltú-ul-hi ^mQa-bi-lu-h[i]" = ("Dört Kral hadım ettim: Šaški, Ardaraki, Baltulhi ve Qabilu (Boylarının Krallarını)"). Aynı yazıtın başka bir satırında (CTU I no. A8-2 Vo, 331) "MAN^{KUR}Lu-šá-[a-e] [ú-e]-di-a-du-bi" = ("Luša Ülkesinin Kralını hadım ettim.") ibareleri geçmektedir.

Urartu Kralı II. Sarduri Malatya-Elazığ yörelerine yaptığı seferlerinden birinde *Rihiša* ve *Hura* ülkelerine karşı uyguladığı cezaları sayarken, şöyle bir ifade kullanmaktadır: "^mBa-šá-a-ři-ni ú-e-di-a-du-bi" = ("Başatini'yi hadım ettim") (CTU I no. A9-1, 416 vdd)¹⁹.

Metinlerde geçen "ú-e-di-a-du" sözcüğü hadım etmek manasına gelmektedir (UKN no. 128BI, 30). Burada kadın olarak tercüme edilen "ú-e-di-a-" sözcüğü ile hadım etmek manasına gelen "ú-e-di-a-du" kelimesi aynı kök olan "ú-e-di" üzerine kurulmuştur. "ú-e-di-a-du" kelimesindeki "du-"²⁰ Urartuca da "yapmak, etmek" anlamında bir fiildir. Urartucada "-bi", transitif cümlelerde preteritum birinci tekil şahıs ekidir (Melikishvili 1971: 59). Bu durumda yukarıdaki yazıtta geçen "ú-e-di-a-du-bi" kelimesi tam olarak kadınlıktır veya kadına çevirdim şeklinde tercüme edilmiştir (KUKN 470). "ú-e-di-a-du"

16 Ayrıca bkz., UKN II no. 286; UPD no. 7.

17 Bu terim Urartu yazmanı tarafından Urartu sarayında bulunan soyluları tanımlamak içinde kullanılmış olabilir.

18 Ayrıca bkz., HChI no. 82 Rs; UKN no. 128 B1; KUKN no. 174 B1.

19 Ayrıca bkz., HChI no. 102; UKN no. 156 C; KUKN no. 242 C.

20 Urartuca'da transitif (geçişli) fiiller "du-" fiiliyle beraber genellikle isimlerden türetilen fiillerdir. Bu işlevi gören "du-" fiiline isimlerden fiil türetim partikeli denir. Örneğin "du-" fiilini alan *u-e-li* (toplantı) *u-e-li-du* (toplanmak); *u-ba-ra-du-ia* (emir, istek) *u-bar-du-du* (emretmek); *at-qa-na* (kurban) *at-qa-na-du-du* (kurban etmek) anlamlarına dönüşmektedirler (bkz. Melikishvili 1971: 66).

kelimesinin yer aldığı çoğu metinler sefer yazıtlarıdır²¹. Askeri seferlerde ele geçen ülkelerin beyleri veya krallarına uygulanan bir ceza şeklinde nakledilen bu tabirin şimdilik saray ya da haremde çalıştırılmak üzere hadım edilen haremâğalarını nitelediğini söylemek zordur. Urartu yazıtlarında geçen bu tabir bir cezalandırma yöntemi olabileceği gibi pekâlâ fethedilen ülkelerin krallarını küçük düşürmek anlamında da kullanılmış olabilir.

Urartu yazılı belgelerinde haremın varlığına dair belgelerden biri kral Minua dönemine aittir. Minua kuzeyde bulunan kavimlere karşı yaptığı seferlerde *Irukua* kavmine ait *Luhiuni* ülkesindeki erkekleri tutsak aldığından, çok sayıda kadını da Tuşpa'da bulunan hareme naklettiğinden bahseder. Yazıtta, [(^mMi-nu-ú-a-še ^mIš)-pu(-ú-i-ni-e-hi-ni-še) a-li x-x(sa-a-i (?) URU^UTu-ú-uş-pa-)]a URU ú-te-e a-i-še-e-i ^{LÜ}e-ri-li-e-še i-za-a-ni ^{LÜ}ú-e-di-a-ni tar-a-i-e pa-a-ra-la-ni gu-ú-[(ni ^mMi-nu-ú-a-še)] ^mIš-pu-ú-i-ni-e-hi-ni[(-še^U)] ^{RU}Lu-hi-ú-ni-a-ni [e-di-ni ka-am-ni? ^{LÜ}ú-e-di-a-ni á-a-ši-ni-e]-i ^{URU}Tu-uş-pa-ni' = ("İşpuini oğlu Minua der ki: Tuşpa şehrinin haremine (?) ilk olarak bu kadar çok kadın götürebilen bir Kral varsa (o kral) Luhiuni Ülkesi'nden kadınları Tuşpa'ya götüren İşpuini oğlu Minua'dır...") (Payne 2006: 65; CTU I no. A5-2A, A5-2B, A5-2C, A5-2D, A5-2E, 184-189)²² ibaresi yer almaktadır. Bu yazıtta geçen ve eksik olan "x-x-sa-a-i" sözcüğü haremın karşılığı olarak tercüme edilmiştir (CTU I no. A 5-2 A, A 5-2 B, A 5-2 C, A 5-2 D, A 5-2 E, 185-189).

Urartulular'a ait yukarıdaki satırların dışında Assur yazıtları da Urartu'da harem olduğuna dair bilgiler vermektedir. Assur'un Urartu içindeki ajanlarından biri olan "Aşşur-reşûja"nın Assurca mektubunda: "...[Urartu] Kralına karşı komplo kuran (en yakın) çevresinden 20 Hadım (Harem Ağası) tutuklandılar. Urartu Kralı şimdi Turuşpa'ya geldi (ve) onları sorguya çekti. Onların tarafında bulunan bir grubu hadım, bir grubu da sakallı olan diğer kişiler getirildiler. Askerler idam edildiler. Abluqnu'nun kardeşi Turtana yardımcısı Ursinie tutuklandı. Abluqnu (bunun üzerine) Turuşpa'ya geldi. Urartu Kralı onu ve kardeşini sorguladı. (Bununla) hiçbir ilişkileri yok. (Kral elini) kaldırdı (ve) serbest bıraktılar..." ifadesi yer almaktadır (Lanfranchi-Parpola 1990: No. 91). Bu mektupta bahsi geçen olayların tarihi kesin olmamakla birlikte I. Rusa (MÖ 734-714) dönemine ait olabileceği belirtilmiştir (Salvini 2006: 100).

21 "ú-e-di-a-du" sözcüğünün geçtiği yazıtlar için bkz. HChI no.82 Rs, 102, UKN no. 128 B1, 156C, KUKN no. 174 B1, 242 C, CTU I no. A8-2 Vo, A9-1.1.s.

22 Ayrıca bkz., Dinçol 1976: no: 1-9, 19-30, Dinçol – Kavaklı 1978: 70 vdd, HChI no. 18a-18b-19a-19b-20, UKN no. 32-33-34-35-38, KUKN no. 49-50-51-52-55.

Yazılı kaynakların yanı sıra Urartu dönemi arkeolojik kalıntıları da saraydaki harem bölümleri hakkında bilgi vermektedir. Bilindiği üzere harem başlı başına bir mimari yapı olmayıp sarayların içinde bulunan ünitelerden biridir. Bu bağlamda söz konusu yazımızda Urartu'da hareme geçmeden önce genel olarak saray yapısına değinmek yerinde olacaktır. Urartuluların kurdukları birçok kalede saray yapısı mevcuttur. Urartu sarayları genellikle iki katlıdır. Alt kat mutfak, banyo, tuvalet gibi hizmet birimlerine ayrılmıştır. Üst katta ise büyük bir kabul salonu ile yatak odaları bulunmaktadır. Saraylarda taş temel üzerine kerpiç tuğlalar kullanılmıştır. Taban, kil veya taş levhalarla kaplanmıştır. Üst katların tabanlarının ahşap hatıllardan yapıldığı düşünülmektedir. Düz damlı çatılar yine ahşap hatılların yan yana ya da üst üste çapraz bir şekilde yerleştirilmesi ile yapılmıştır (Forbes 1983: 46). Bu bilgilerden Urartu saraylarının inşasında bölgenin coğrafi koşullarına uygun tekniklerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Urartu'da birçok saray bulunmasına rağmen arkeolojik kazılardan harem denilen yapı şimdilik Çavuştepe (Erzen 1978: 8-9) ve Giriktepe'de (Balkan 1964: 241) ortaya çıkarılmıştır. Ancak yazılı kaynaklardan Van Kalesi (Payne 2006: 65; CTU I no. A5-2A, A5-2B, A5-2C, A5-2D, A5-2E, 185) ve Toprakkale'de (UKN no. 286; KUKN no. 330; Payne 2006: 299-300) de harem bölümünün olduğu anlaşılmaktadır. Çavuştepe'de saray, kalenin batı kesiminde yaklaşık olarak 81x33 m ölçülerinde geniş bir alana yayılmıştır. Sarayın çekirdek kısmı, iki yan koridor ve bir merkezi ana salondan meydana gelmektedir. Zemin ve temel kısmının büyük bir bölümü, ana kayanın ustaca şekillendirilmesi ve düzeltilmesiyle oluşturulmuştur. Saray yaklaşık dikdörtgen bir plan göstermekte ve kullanım amaçlarına uygun olarak depo, mutfak, kiler vb. gibi üniteler ihtiva etmektedir. Merkezi salonda ana kayaya oyulmuş, biri iki ağızlı, üç adet sarnıç yer almaktadır. Ana yapılardan tecrit edilmiş bulunan batı kesimindeki mekânların fonksiyonunu tayin etmek oldukça güçtür. Ancak kazı sırasında ele geçen birçok küçük buluntunun kadın ziynet eşyası olması nedeniyle, burasının kadınlara tahsis edilmiş bir harem bölümü olabileceğini akla getirmektedir. Harem olarak adlandırılan bölümde koridorların döşemesi altında atık su ve drenaj kanalları, çift kademeli yuvarlak bir tekne ve çeşmesi ele geçmiştir (Erzen 1967: 470; 1978: 8-9; Çiz. 1).

Giriktepe'de (Değirmentepe) ise II. tabakada ortaya çıkarılan bina büyük bir taht salonu, geniş iki mutfak odası, bir kiler, bir seramik deposu ve büyük küplerin dizili bulunduğu bir mahzeni ihtiva etmektedir. Yapının büyüklüğü, planı ve diğer mimari özellikleri bu binanın bir saray olduğunu gösterir. Sarayın temelleri taştan olup üst kısımları tipik Urartu kerpicisi ile örülmüştür.

Yapının güneyinde geniş bir avlusu bulunmaktadır. Bu avluya açılan üç kapı vardır. Kapılardan uzun ve geniş bir salona girilmektedir. Salonun doğu, kuzey ve batı duvarlarında derin birer niş görülmektedir (Balkan 1964: 240). Salonun kuzey duvarı arkasında uzanan genişçe bir koridora ise beş oda açılmaktadır. Bunlar doğudan batıya doğru sırasıyla kiler, geniş iki mutfak, bir oturma odası (harem) ve depodan ibarettir. Bu sarayın en dikkat çeken kısmı harem dairesidir. Çok iyi muhafaza edilmiş olan bu odada, duvar diplerine uzanmış veya oda ortasına serilmiş olarak 37 iskelet bulunmuştur. Bazıları yanarak kömürleşmiş olan iskeletler el dokunamayacak kadar bozulmuşlardır. Bunların birçoğunda boncuk, mühür, yüzük, küpe, bilezik, kemer, iğne vs. gibi süs eşyaları bulunmuştur. Bazı iskeletlerde boncuk dizileri arasında damga mühürlere de rastlanmıştır. Boncuklar iskeletlerin boyun etrafında veya göğüs bölgesine dağılmış olarak bulunmuştur. Birkaç iskeletin kulakları hizasında geometrik şekiller ihtiva eden veya halka şeklinde altın ve gümüş küpeler ele geçmiştir. Birkaç tanesinde baş hizasında büyük ve çeşitli şekillerde bezenmiş bronz iğneler de bulunmuştur. Boncuk, küpe ve iğne taşıyan iskeletlerin kadın olduğu belirtilmiştir (Balkan 1964: 241). Arkeolojik verilerden hem Giriktepe hem de Çavuştepe sarayında harem diye tabir edilen mekanların her ikisinde de mutfak, kiler ve depo binalarının aynı kompleks içinde olduğu anlaşılmıştır.

Muş/Kayalıdere'de bulunan 3 nolu oda Mezar A'da bir kadına ait iskelet üzerinde gümüş ve bronzdan çeşitli takılar ele geçmiştir. Bu kadının Kayalıdere Sarayı'nda yaşamış olduğu belirtilmiştir (Burney 1966: 110). Ayrıca Erzincan/Altıntepe'de II ve III nolu mezarlarda giysi ve takılarıyla gömülmüş kadın iskeletleri olduğu bilinmektedir²³ (Özgüç 1969: 10, 17, 69). III nolu taş sanduka mezardaki kadının saray kadını olduğu ifade edilmiştir (Çevik 2000: 79). Bu mezar gömüleri Urartu saraylarında kadınların önemli bir konumda yer aldığının kanıtlarıdır. Arkeolojik kalıntıların yanında Urartu görsel sanatları da Urartu'da kadının önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Özellikle kadın kemerleri üzerinde sadece kadınların betimlendiği ve bunların libasyon (Çiz. 2), ziyafet (Çiz. 3), dokuma (Çiz. 4) ve eğlence (Çiz. 5) gibi sahnelerde tasvir edildiği görülmektedir. Bu sahnelerden anlaşıldığı kadarıyla çeşitli işlerle uğraşan kadınların büyük olasılıkla saray ya da sarayın haremindedir eğitim almış ve bir zanaata sahip kadınlar olabileceğini akla getirmektedir.

23 Bu taş sandukalardan çıkan iskeletleri üzerinde antropolojik inceleme yapan R. Çiner'e göre; kadın iskeleti 50-55 yaşlarında, boyu 153,71 cm olup orta boylu kadınlar grubuna dâhildir. Uzun kafalı orta boylu kadın iskeleti Akdeniz tipi morfolojik özelliklerini göstermektedir (Çiner 1965: 225 vd.).

Ayrıca, Urartu görsel sanatları haremağaları konusuna az da olsa açıklık getirebilmektedir. Toprakkale’de bulunmuş olan iki heykelcikten biri 36,5 cm diğeri 24 cm. yüksekliğindedir. Taht parçası olarak bronzdan yapılmış ilk heykelciğin yüzü kireç taşındandır (Seidl 2004: 62-63, Abb. 25). Baş tarafı kısmen tahribata uğramıştır. Üzerinde zarif, iç içe kare ve püsküllerle bezenmiş uzun bir elbise bulunmaktadır. Boyunda pektoral, her iki kol bileğinde bilezik kullanılmıştır. Heykelcik vücuda yapışık bir eliyle bitki, diğeri eliyle göğsü üzerinden geçen kuşağı tutmaktadır. Bukleli olan saçlar omuzlara dökülmektedir. Yüzü oldukça yumuşak, sakalsız ve genç bir görünüme sahiptir. Merhav bu heykelciğin haremağası olabileceğini belirtmiştir (Merhav 1991: 171; Çiz. 6). Yine Toprakkale’den ikinci heykelcik kurşun ve bakır malzemedendir yapılmış olup üzeri fildişi ve cam kakmalarla süslenmiştir. Bunun yanı sıra yüz ve el kısımları da yine fildişindedir (Mitchell 1983: 157-162, Res. XXXVIa-b). Bu heykelcik görünümüyle haremağası olarak nitelendirilen ilk örnekle benzerdir. Heykelcikler giysileriyle, takılarıyla ve görünümüyle Assur ve Pers kabartmalarında betimlenmiş haremağalarıyla benzerlik göstermektedir. Bu da dolayısıyla Urartu’da haremağalarından oluşan bir sınıfın bulunduğunu gösterir niteliktedir.

Sonuç olarak, yazıtlar ve arkeolojik kalıntılardan Urartu’da haremın şimdilik Çavuştepe, Giriktepe, Toprakkale ve Van Kalesi’nde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu diğeri Urartu merkezlerinde harem kurumunun olmadığı anlamına gelmemektedir. Yazıtlarda seferlerden getirilen kadınların bir kısmının hareme nakledildiği belirtilmektedir. Çağdaşı Assur saraylarında harem kurumunun haremağalarının kontrolünde çeşitli işlerle uğraşan kadınlardan oluştuğunu bilmekteyiz. Assur Krallığı’ndan birçok alanda etkilenmiş olan Urartuluların haremde de bu tarz bir uygulama yapılmış olmalıdır. Yukarıda açıklamaya çalıştığımız üzere, Urartu mimarisi, yazılı kayıtları ve görsel sanatları da bunu desteklemektedir. Bunların içerisinde metal kemerler üzerine betimlenmiş olan dokumacı, müzisyen vb. hizmetliler olasılıkla sarayın harem bölümünde bir zanaata sahip kişileri temsil ediyor olmalıdır.

Yukarıda bahsi geçen bilgiler ışığında haremağalarının bir kısmının da devletin bürokratik işlerinden sorumlu olduklarını ileri sürebiliriz. Bununla birlikte Urartu kralına darbe girişiminde bulunacak kadar güçlü olmaları ve bunları tasvir eden heykelciklerin ele geçmesi Urartu sarayında haremağalarının önemli bir sınıf olabileceğini de göstermektedir. Urartu metinlerinde geçen hadım etmenin şimdilik daha çok yağmalanan ülkelerin kralları veya

beylerine cezalandırma ya da küçük düşürme amaçlı olarak uygulandığı anlaşılmaktadır. Ancak hadımlığın Urartu toplumunda şimdilik bahsi geçen cezalandırma dışında kimlere uygulandığı konusunda bilgiye sahip değiliz.

Yrd. Doç. Dr. Rafet Çavuşoğlu
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü
Kampus
65080-Van / Türkiye
rafetcavusoglu@yahoo.com

Araş. Gör. Bilcan Gökce
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü
Kampus
65080-Van / Türkiye
gokcebilcan@yyu.edu.tr

Arkeolog Kenan Işık
Van Arkeoloji Müzesi
Van / Türkiye
ke_nan123@hotmail.com

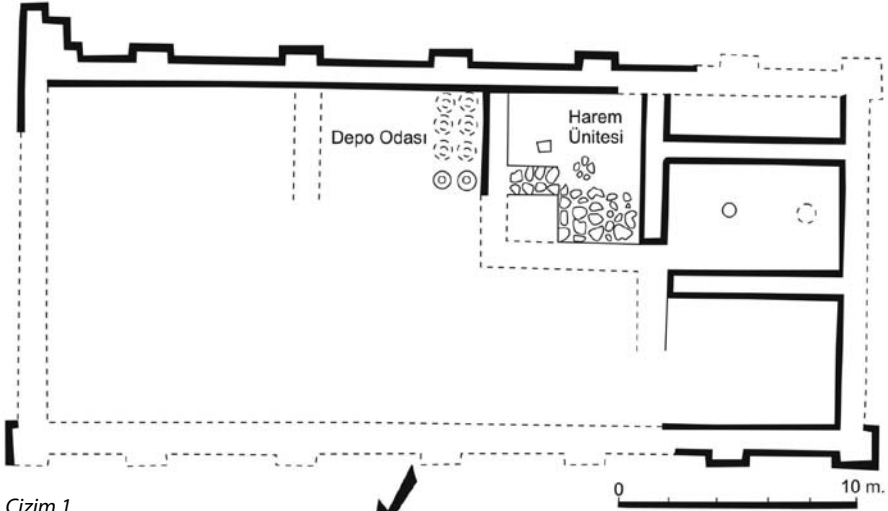
Harem in the Urartian Kingdom

The Urartian Kingdom was a dominant power throughout the 9th and 6th centuries BC in Eastern Turkey, Transcaucasia and North West Iran. Despite the harsh geographical conditions of the region, Urartian Kings built spectacular fortresses, and these archaeological remains are investigated today by archaeologists. There is a growing corpus of written materials and artefacts that illustrate the social and political life of the Urartian society. It is known that the Urartians, during the lifetime of their kingdom, constructed fortresses with elaborate features such as palaces with associated courtyards. The available data indicates that the ruling class and their retainers also constructed palaces which had harems attached. For example, Urartian written sources mention that a Harem existed at the Van and Toprakkale fortresses. Further archaeological evidence for harems comes from the sites of Çavuştepe and Giriktepe. There are also some Urartian cuneiform inscriptions that mention the numbers of eunuchs in Urartian palaces. It is also known that after each military campaign the Urartian king Minua brought back some women to Tuşpa and divided the rest of the captive women among his troops.

Kaynakça

- Albenda, P.
1986 *The Palace of Sargon, King of Assyria: Monumental Wall Reliefs at Dur-Sharrukin, from Original Drawings Made at the time of their Discovery in 1843-1844 by Botta and Flandin*, Paris.
- Balkan, K.
1964 “Patnos’da Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı”, *Türk Tarih Kurumu Yıllık Konferansları I Atatürk Konferansları*, Ankara: 235-243.
- Belli, O.
2008 “Urartuların Kullandıkları Müzik Aletleri ve Bunlardan Günümüze Ulaşanlar”, O. Belli (ed.), *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 06-08 Haziran*, Hakkari: 123-138.
- Burney, C. A.
1966 “A first Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayahdere”, *Anatolian Studies* XVI: 55-111.
- CTU = Salvini, M., *Corpus Dei Testi Urartei Vol. I-II-III, Istituto di Studi Civiltà Dell’e Egeo e Del Vicino Oriente*, Roma, 2008.
- Çevik, N.
2000 *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara.
- Çiner, R.
1965 “Altıntepe Urartu İskeletlerine Ait Kalıntıların Tetkiki”, *Belleten* 114: 225-244.
- Diakonoff, I. M. – M. Kashkai
1981 *Geographical Names according to Urartian Texts*, Wiesbaden.
- Dinçol, A. M.
1976 „Die neuen uraräischen Inschriften aus Körzüt“, *Istanbul Mitteilungen* 26: 19-30.
- Dinçol, A. M – E. Kavaklı
1978 “Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları/Die neuen urartäischen Inschriften aus der Umgebung von Van“ *Jahrbuch für kleinasiatische Forschungen*, Beiheft 1, İstanbul.
- Erzen, A.
1967 “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, *Belleten* Cilt: XXXI, No: 123: 468-471.
1978 *Çavuştepe I. Urartian Architectural Monuments of the 7th and 6th Centuries B.C. and A Necropolis of the Middle Age*, Ankara.
- Forbes, T. B.
1983 *Urartian Architecture*, BAR International Series 170, Oxford.
- Hoffman, J. K.
1978 *Sociopolitical Implications of the Architecture of Northern Urartu and Urartian Sources*, Boston.
- HChI = König, F. W., *Handbuch der Chaldischen Inschriften I-II*, Graz, 1955-57.
- KUKN = Harutjunjan, N. V., *Korpus Urartskich Klinoobraznych Nadpisej*. Nacional’aja Akademija Nauk Respubliki Armenii, Institut Vostokovedeniya, Erevan, 2001.

- Lanfranchi, G. B. – S. Parpola
1990 The Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provinces (SAA, Vol. V), Helsinki.
- Llewellyn-Jones, L.
2002 “Eunuchs and the Harem in Achaemenid Persia (539-331 BC)”, S. Tougher (ed.), *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, London-Swansea: 19-49.
- Luckenbill, D. D.
1968 *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II*, New York.
- Melikishvili, G. A.
1971 *Die Urartäische Sprache*, Roma.
- Merhav, R.
1991 “Some Observations on Pectorals and Medallions”, R. Merhav (ed.), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, Jerusalem.
- Mitchell, T. C.
1983 “An Urartian Lead Figurine From Toprak Kale”, *Anatolian Studies* XXXIII: 157-162.
- Oded, B.
1979 *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, Wiesbaden.
- Özgüç, T.
1969 *Altıntepe II*, Ankara.
- Payne, M.
2006 *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul.
- Salvini, M.
2006 *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul.
- Schmidt, E. F.
1953 *Persepolis I, Structures, Reliefs, Inscriptions*, The University of Chicago Oriental Institute Publications Volume LXVIII, Chicago.
- Seidl, U.
2004 *Bronzekunst Urartus*, Mainz am Rhein.
- Sevin, V.
1991 *Yeni Asur Sanatı I - Mimarlık*, İstanbul.
- UKN = Melikishvili, G. A., *Urartaskie Kliobrazny Nadpisi*, Moskova, 1960.
UKN II = Melikishvili, G. A., *Urartaskie Kliobrazny Nadpisi II*, Moskova, 1971.
UPD = Diakonoff, I. M., *Urartskiy Pisma i Dokumenti*, Moskova-Leningrad, 1963.
- Wilber, D. N.
1989² *Persepolis. The Archaeology of Parsa, Seat of the Persian Kings*, New Jersey.
- Wilson, J. V. K.
1972 *The Nimrud Wine Lists*, London.

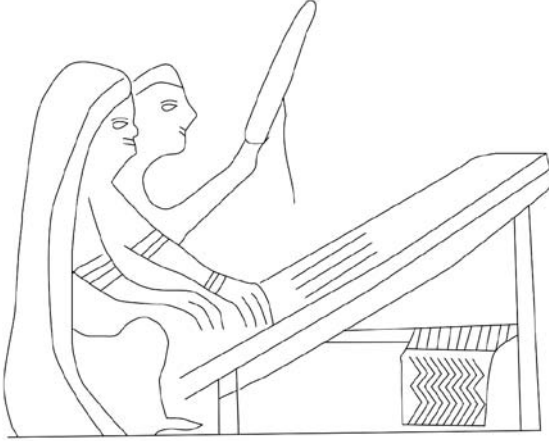
Çizim 1
Çavuştepe Saray Yapısı:
Harem Dâhil İç Mekânların
Planı (Erzen 1978: Çiz. 13).

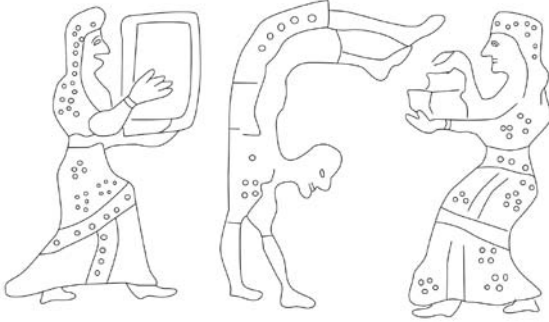
Çizim 2
Libasyon Sahnesinde Kadınlar
(Seidl 2004: Çiz. 99).

Çizim 3
Ziyafet Sahnesinde Kadınlar (Seidl 2004: Çiz. 1).

Çizim 4 Dokumacı Kadınlar (Seidl 2004).

Çizim 5 Kadın Müzisyenler (Belli 2008: Çiz. 9).

Çizim 6 Toprakkale'den Haremağası (Merhav 1991: Çiz. 4).